

TOMASZ KRZYŻOWSKI

 <https://orcid.org/0000-0001-7193-5661>

OŚRODEK BADAŃ NAD KULTURĄ ORMIAŃSKĄ W POLSCE  
POLSKA AKADEMIA UMIEJĘTNOŚCI

## STARODRUKI Z KOLEKCJI ARCYBISKUPA JÓZEFA TEODOROWICZA: PRZYCZYNEK DO BADAŃ BIBLIOFILSTWA W ŚRODOWISKU ORMIAN POLSKICH<sup>1</sup>

**Abstrakt:** Arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz (1864-1938) zgromadził kolekcję starych druków, liczącą co najmniej 145 tytułów w kilku językach: łacińskim, polskim, niemieckim i francuskim. Wyróżniały się w niej wydane z wielkim kunsztem w Wenecji i Konstantynopolu starodruki ormiańskie. W trakcie analizy ustalono, że ponad 80% całej kolekcji dotyczyło różnych gałęzi teologii. Pozostałe 20% stanowiły dzieła z zakresu filozofii, etyki, prawa kanonicznego, retoryki, literatury, językoznawstwa. W okresie drugiej wojny światowej, po zajęciu Lwowa przez wojska sowieckie, zbiór ten uległ częściowo zniszczeniu i rozproszeniu. W sierpniu 1940 roku ocalałe fragmenty włączono do zbiorów Lwowskiej Filii Biblioteki Akademii Nauk Ukraińskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki. Aktualnie część kolekcji starodruków z biblioteki Teodorowicza, która przetrwała, przechowywana jest w dwóch instytucjach: w Oddziale Starych Druków Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. Wasyla Stefanyka we Lwowie oraz w Dziale Starych Druków Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

**Słowa kluczowe:** starodruki, biblioteki, Józef Teodorowicz, kultura ormiańska, Lwów

---

<sup>1</sup> Autor składa serdeczne podziękowanie dr Irynie Kachur z Oddziału Starych Druków Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie oraz dr. Konradowi Szymańskiemu z Działu Starych Druków Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu za okazaną życzliwość i pomoc podczas kwerendy.

## Wprowadzenie

Kultura książki w środowisku Ormian polskich była przedmiotem studiów historyczno-bibliologicznych zarówno autorów polskich, jak i zagranicznych, którzy koncentrowali się przede wszystkim na bibliotekach i drukarniach ormiańskich okresu staropolskiego<sup>2</sup>. Tymczasem dzieje księgozbiorów historycznych należących do instytucji ormiańskich, zwłaszcza kościelnych, jak również zbiory prywatnych kolekcjonerów wymagają dalszych badań. Dotyczy to zwłaszcza XIX i XX wieku, co do których notujemy niedostatek opracowań<sup>3</sup>.

Bardzo cenną i zróżnicowaną tematycznie bibliotekę posiadał arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz (1864-1938), wytrawny mówca i kaznodzieja, polityk, działacz społeczny oraz autor wielu publikacji o charakterze religijnym i patriotycznym. Zgromadził księgozbiór szacowany na kilkanaście tysięcy tytułów, w większości literatury teologicznej<sup>4</sup>. W zbiorze wyróżniała się pokazna kolekcja starych druków w kilku językach: łacińskim, polskim, ormiańskim, niemieckim i francuskim. Dotychczas biblioteka ta nie była przedmiotem dociekań naukowych. Pierwszym bodaj uczonym, który zainteresował się drukami ormiańskimi pochodzącymi ze zbiorów Teodorowicza, był lwowski historyk sztuki i badacz kultury ormiańskiej Tadeusz Mańkowski. Podczas sowieckiej

<sup>2</sup> F. Jaworski, *Lwowskie znaki biblioteczne*, Lwów 1907; idem, *Lwowskie znaki biblioteczne (uzupełnienia)*, Lwów 1908; E. Różycki, *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI-XVII w.)*, „Roczniki Biblioteczne”, 22, 1978, 1-2, s. 1-10; idem, *Stan i zadania badań nad dziejami księgozbiorów mieszczan lwowskich XVI-XVII w.*, „Roczniki Biblioteczne”, 23, 1979, 2, s. 1-23; idem, *Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku. Studia nad introligatorstwem i handlem książką*, Katowice 1991; idem, *Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku*, Wrocław 1994; idem, *W kręgu zainteresowań czytelniczych Ormian lwowskich. Szkic do dziejów księgozbiorów XVI-XX w.*, w: *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa*, 2, red. H. W. Żaliński, K. Karolczak, Kraków 1998, s. 339-352; idem, *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI-XVII wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, 44, 2000, s. 217-245; O. Гаркавець, *Загадкові українські вірмени, котрі говорили, писали та молилися кипчацькою мовою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку книжку (Джерелознавчо-історіографічний аспект питання)*, w: *До джерел: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, 2, red. I. Гирнич, Київ-Львів 2004, s. 75-95; Я. Дашкевич, *Армянское книгопечатание на Украине в XVII веке*, w: *Вірмени в Україні дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*, Львів 2012, s. 1107-1121; idem, *Вірменське друкарство на Україні (До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні)*, w: *Вірмени в Україні*, s. 1122-1124; idem, *Первый армянский книгопечатник на Украине Ованнес Карматанянц*, w: *Вірмени в Україні*, s. 1125-1137.

<sup>3</sup> Wśród tych istniejących warto zwrócić uwagę na pracę: J. Szocki, *Księgozbiory domowe w Galicji Wschodniej (1772-1918)*, Kraków 2001.

<sup>4</sup> C. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce. (Zarys historyczny)*, Lwów 1928, s. 158; E. Różycki, *W kręgu zainteresowań*, s. 352; U. Paszkiewicz, *Catalogus catalogorum, 1, Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, Warszawa 2015, s. 626.

okupacji Lwowa, od 26 do 29 października 1940 roku w Lwowskiej Filii Biblioteki Akademii Nauk Ukrainńskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki odbywała się konferencja naukowa z okazji pięćsetnej rocznicy wynalezienia druku przez Johanna Gutenberga. Mańkowski wygłosił wówczas odczyt w języku ukraińskim: „Lwowskie ormiańskie starodruki”, w którym zaprezentował wstępną charakterystykę zbiorów Teodorowicza, koncentrując się na walorach artystycznych, rycinach i motywach dekoracyjnych<sup>5</sup>. Sesji towarzyszyła ekspozycja wybranych cymeliów ze zbiorów Lwowskiej Filii Biblioteki Akademii Nauk USSR, w tym książki rękopiśmienne, inkunabuły i starodruki. Zaprezentowano także kilka pozycji w języku ormiańskim<sup>6</sup>.

### Powstanie księgozbioru

Trudno obecnie orzec, kiedy i w jakich okolicznościach powstała kolekcja, która jest przedmiotem niniejszej analizy. Z całą pewnością Teodorowicz gromadził ją przez całe swoje życie, gdyż stanowiła dla niego warsztat pracy pisarskiej oraz dawała możliwość stałego rozwoju intelektualnego i duchowego. Zachowane na kilku starodrukach pieczęcie i zapisy świadczą, że Teodorowicz nabył je jeszcze jako kapłan, a więc przed rokiem 1902. Większość pozyskał jednak, kiedy został arcybiskupem. Wtedy też prawdopodobnie podczas prac inwentaryzacyjnych do jego zbiorów zostały włączone starodruki znajdujące się w pałacu arcybiskupim, o czym będzie mowa niżej. W niektórych woluminach występują znaki proveniencyjne, pozwalające na ustalenie nazwisk poprzednich właścicieli, jak również przypuszczalnych okoliczności ich nabycia przez Teodorowicza.

Nie wszystkie znaki własnościowe zdołano odczytać. Najwięcej starodruków, których proveniencję udało się ustalić, należało niegdyś do bibliotek zakonnych. Były to przede wszystkim klasztory rozwiązane podczas kasat józefińskich, których zbiory biblioteczne uległy rozproszeniu i w XIX wieku zasilają rynek antykwaryczny. Teodorowicz posiadał starodruki z klasztorów: kapucynów w Salzburgu i Feldkirch (zachodnia Austria), benedyktynów w Elchingen (Bawaria, na północ od Ulm), norbertanów w Roggenburg (Bawaria), karmelitów bosych w Kolonii, Wiśniczu i Lwowie, jezuitów w Jarosławiu i Trnawie (węg. Nagyszombat), augustianów w Nowym Witkowie (wschodnia Galicja).

---

<sup>5</sup> Tekst odczytu pozostaje w maszynopisie (Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, dalej: ЛННБУ: оп. 1, спр. 26, Т. Маньковський, *Львівські вірменські стародруки*, w: *Бібліотека м. Львова в XVI-XVII ст.*, Львів 1940, k. 21-35). W bibliografii prac naukowych Mańkowskiego wymieniany jest natomiast artykuł *Druki ormiańskie w bibliotece arcybiskupa Teodorowicza (Bibliografia prac Tadeusza Mańkowskiego)*, oprac. Z. Sowiński, „Biuletyn Historii Sztuki”, 18, 1956, s. 526).

<sup>6</sup> F. Pajączkowski, *Zakład Narodowy im. Ossolińskich w ostatnim dwudziestoleciu (1928-1948)*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 3, 1948, s. 37.

Kilka starodruków było wcześniej własnością bibliotek parafialnych na terenie Austrii i Niemiec oraz osób duchownych. Cztery należały do księdza Antoniego Krechowickiego (1838-1898) – doktora, kaznodziei, wykładowcy seminarium duchownego w Żytomierzu, proboszcza w Załóżcach w Galicji i autora publikacji religijnych. Gruntownie wykształcony, zgromadził on pokaźny księgozbiór, który pod koniec życia rozdysponował między instytucje i osoby prywatne<sup>7</sup>. Pozostali właściciele to Władysław Faszczewski, wyświęcony na księdza w 1874 roku, proboszcz parafii łańcuckiej w Śniatynie, i Dominik Donigiewicz (1745-1825), absolwent kolegium teatyńskiego we Lwowie, kapłan ormiańskokatolicki i nauczyciel w Stanisławowie, kanonik katedralny lwowski. Kilka pozycji pochodziło z prywatnych księgozbiorów osób świeckich.

### Prace inwentaryzacyjne

Bogaty pod względem liczebności, jak również różnorodnej tematyki księgozbiór przechowywany był w domu arcybiskupim we Lwowie przy ulicy Ormiańskiej 7. Narastając przez lata, z czasem wymagał profesjonalnego uporządkowania i skatalogowania, aby można było z niego sprawnie korzystać. W 1937 roku sekretariat arcybiskupa zwrócił się z prośbą do lwowskiego bibliotekarza Franciszka Sedlaczka o opracowanie schematu porządkowania i katalogowania księgozbioru. Sedlaczek zaproponował ułożenie zbiorów na regałach według formatu, zgodnie z kolejnością numerów inwentarzowych, gdyż uważał, że przejrzysty schemat zagwarantuje szybkie odnalezienie danej pozycji, a także opracowanie dwóch katalogów kartkowych, uwzględniających publikacje książkowe oraz czasopiśma. Jego instrukcja przewidywała następujący porządek prac: ułożenie książek według wielkości, wydzielenie czasopism, schematyzmów, sprawozdań, kalendarzy, broszur, wpisanie dzieł do księgi inwentarzowej, sporządzenie kart katalogowych. Miały powstać katalogi alfabetyczny oraz przedmiotowy, podzielony na różne działy. W dziale „religia” Sedlaczek sugerował utworzenie poddziałów. Klasyfikowanie dzieł do poszczególnych działów i poddziałów miały wykonać kompetentne osoby. Karty katalogowe zalecał umieścić w skrzynkach, a posegregowane czasopiśma, broszury i druki ulotne – w kartonowych pudłach. Oszacował nawet koszt zakupu materiałów potrzebnych do wykonania tych prac<sup>8</sup>.

Podczas porządkowania i inwentaryzowania księgozbioru skatalogowano także starodruki i rękopisy ormiańskie<sup>9</sup> należące do poprzedników arcybiskupa

<sup>7</sup> Muzeum Narodowe w Raperswylu, „Kurier Lwowski”, 1895, 240, s. 6; *Kronika*, „Gazeta Lwowska”, 1898, 102, s. 3.

<sup>8</sup> Центральний державний історичний архів України, Львів: ф. 475, оп. 1, сп. 52, F. Sedlaczek, *Ogólne wytyczne do organizacji biblioteki Księdza Arcybiskupa Teodorowicza*, Lwów, 14 lipca 1937, k. 28.

<sup>9</sup> W Dziale Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu przechowywanych jest 18 manuskryptów, pochodzących ze zbiorów arcybiskupa Teodorowicza, które

Teodorowicza. Tym samym scalono prywatną bibliotekę hierarchy z cymeliami stanowiącymi własność arcybiskupstwa ormiańskiego. Każda skatalogowana pozycja otrzymała ekslibris lub pieczęć zawierającą personalia właściciela.

## Losy księgozbioru

Po śmierci Teodorowicza (4 grudnia 1938 roku) wyposażenie domu arcybiskupiego, w tym zbiory biblioteczne, pozostały na miejscu w oczekiwaniu na mianowanie przez Stolicę Apostolską nowego arcybiskupa. Sytuacja zmieniła się dopiero po wybuchu drugiej wojny światowej we wrześniu 1939 roku. Rezydencja arcybiskupa ormiańskiego została zajęta przez funkcjonariuszy wojsk sowieckich, a znajdujące się w niej przedmioty uległy konfiskacie. W tym czasie księgozbiór znacznie ucierpiał, częściowo został rozkradzony, a częściowo zniszczony przez bezprawnych lokatorów. Dopiero niespełna rok później, w sierpniu 1940 roku, oddział koncentracji Lwowskiej Filii Biblioteki Akademii Nauk USSR przejął ocalałe książki. W latach 1945-1946 pracownicy dawnego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie na czele z Mieczysławem Gębarowiczem prowadzili akcję ratowania polskich pamiątek historycznych i dóbr kultury, przewożąc je na tereny Polski powojennej. W ten sposób do Wrocławia, gdzie ustanowiono nową siedzibę Ossolineum, trafiło 46 starodruków z księgozbioru Teodorowicza<sup>10</sup>. Część – 28 tytułów – pozostała jednak we Lwowie i do dziś przechowywana jest w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece im. Wasyla Stefanyka<sup>11</sup>. Tym sposobem uratowana z pożogi wojennej i zachowana fragmentarycznie przedwojenna kolekcja uległa podziałowi. W kolejnych latach została zinwentaryzowana i włączona do katalogów bibliotecznych wspomnianych instytucji<sup>12</sup>.

---

podobnie jak starodruki zostały przejęte w okresie drugiej wojny światowej i włączone do zbiorów dawnego Ossolineum, a w 1945 roku przewiezione do Polski. W większości są to rękopisy dotyczące liturgii oraz słowniki (*Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*, oprac. K. Roszko, J. Braun, Warszawa 1958, s. 12-24).

<sup>10</sup> *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays baltes: 1939-1945, 1, 1939-1941*, red. P. Blet i et al., Città del Vaticano 1967, s. 441-442; M. Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945-1948*, Wrocław 1996, s. 131; *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів, 1, 1939-1945. Збірник документів і матеріалів*, red. Г. Сварник, Львів 2010, s. 85, 110; T. Krzyżowski, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego we współczesnych zbiorach lwowskich archiwów, bibliotek i muzeów*, „Lehahayer”, 3, 2015, s. 100.

<sup>11</sup> Pod tą nazwą biblioteka funkcjonuje od 2008 roku.

<sup>12</sup> W katalogowaniu starodruków ormiańskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu pomagał armenista, prof. Andrzej Pisowicz; C. Weise, *Spuren der armenischen Gemeinde in Lemberg*, w: *Das Lemberger Evangeliar: eine wiederentdeckte Armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts*, red. G. Prinzing, A. Schmidt, Wiesbaden 1997, s. 162.

## Charakterystyka księgozbioru

Analiza kolekcji Teodorowicza bazuje na obu jej zachowanych fragmentach. Podczas badań przydatny okazał się również opracowany przed drugą wojną światową katalog. Udało się ustalić tytuły 145 starodruków w 183 woluminach, należących niegdyś do hierarchy<sup>13</sup>. Wśród nich wyróżnić należy 22 druki z XVI wieku, 36 z XVII oraz 84 z XVIII. Dwa druki pochodzą z przełomu wieków XVII i XVIII. Nie odnotowano inkunabułów. Pod względem zawartości treściowej 117 dzieł, czyli ponad 80% całej kolekcji, traktowało o teologii. Pozostałe 20% stanowiły dzieła z zakresu filozofii, etyki, prawa kanonicznego, retoryki, literatury, językoznawstwa. Ponad połowa (81) została wydana w języku łacińskim, 18 po francusku, 17 po ormiańsku, 13 po niemiecku i 12 po polsku. Ponadto kilka zawierało teksty dwujęzyczne.

Przegląd zawartości treściowej rozpocznijmy od literatury patrystycznej. Teodorowicz posiadał dzieła starożytnych pisarzy chrześcijańskich, którzy przez stulecia cieszyli się dużym autorytetem: św. Hieronima (*Divi Hieronymi Stridonensis epistolae selectae et in libros tres distributae*, Coloniae 1586<sup>14</sup>, kilkutomowe *S. Hieronymi Stridonensis opera omnia*, Coloniae 1616)<sup>15</sup>, dwutomowe wydanie dzieł św. Bazylego Wielkiego (*Opera*, Parisiis 1547)<sup>16</sup>, św. Piotra Chryzologa (*Homiliae sacrae, sive aurei sermones: nunc primum maxima ex parte illustrati*, Bononiae 1643<sup>17</sup>, ozdobione miedziorytami), św. Jana Klimaka (*Sancti patris nostri Ioannis Scholastici abbatis montis Sina, qui vulgò Climacus appellatur; opera omnia*, Lutetia Parisiorum 1633<sup>18</sup> z tekstem greckim i tłumaczeniem na łacinę), a także osiemnastowieczne edycje prac św. Ambrożego z Mediolanu, św. Augustyna, św. Efrema Syryjskiego, św. Grzegorza Wielkiego<sup>19</sup>. Kolejną epokę w dziejach kultury europejskiej reprezentowały cztery dzieła renesansowego intelektualisty Erazma z Rotterdamu, w tym dwa wydania z XVI wieku: *Christiani matrimonii institutio* (Köln 1527), z tytułem ujętym w okazały drzeworyt

<sup>13</sup> Podana tu liczba starodruków jest niepełna, gdyż katalog biblioteki Teodorowicza zachował się fragmentarycznie i nie można z niego czerpać danych na temat całości przedwojennej kolekcji.

<sup>14</sup> Obecnie w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: B. Ossol.): sygn. XVI.O.8900.

<sup>15</sup> Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ рукописів (dalej: ЛННБУ): ф. 9, сп. 3079/8, к. 112.

<sup>16</sup> Obecnie w ЛННБУ: sygn. СТ IV 21137/1-2. *Каталог палеотипов из фондов Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника АН УССР*, red. P. C. Харабадот, P. M. Биганский, Киев 1986, s. 21.

<sup>17</sup> Obecnie w ЛННБУ: sygn. II СТ 104346.

<sup>18</sup> Obecnie w ЛННБУ: sygn. 102767.

<sup>19</sup> ЛННБУ: ф. 9, сп. 3079/1, к. 63; ф. 9, сп. 3079/4, к. 183; ф. 9, сп. 3079/6, к. 29; ф. 9, сп. 3079/8, к. 268.

z motywami figuralnymi i architektonicznymi<sup>20</sup>, oraz *Enchiridion militis christiani* (Basileae 1551)<sup>21</sup>. Obydwie pozycje w drugiej dekadzie XIX wieku należały do księdza Lentza. Z dzieł polskich teologów doby kontrreformacji wspomnieć należy kardynała Stanisława Hozjusza *Opera omnia hactenus edita*, wydane w Wenecji w 1573 roku przez Domenico Nicolinięgo. Jej poprzednim właścicielem był ksiądz Krechowicki<sup>22</sup>.

W księgozbiornie chrześcijańskiego hierarchy nie mogło zabraknąć wydań Pisma Świętego. Teodorowicz posiadał Biblię Jakuba Wujka (*Biblia sacra latino-polonica vulgatae editionis*, Vratislaviae 1771) oraz Biblię wraz z komentarzem w języku niemieckim benedyktyna Thomasa Aquinasa Erharda (*Biblia sacra vulgatae editionis*, Augsburg und Würzburg 1748)<sup>23</sup>, a ponadto liczne komentarze do Starego i Nowego Testamentu, w tym *In Ecclesiasten Salomonis annotationes piae et eruditae* (Moguntiae 1556) Johanna Wilda<sup>24</sup> oraz czterotomowe *Commentarius literalis in omnes libros Novi Testamenti: latinis literis traditus* (Würzburg 1787) francuskiego benedyktyna Augustina Calmeta<sup>25</sup>.

Najliczniej reprezentowane były dzieła z zakresu życia duchowego i ascetyki, zwłaszcza przewodniki życia chrześcijańskiego, reprezentujące różne szkoły duchowości – łącznie kilkadziesiąt publikacji. Uwzględniając tylko pozycje najbardziej wartościowe pod względem treści oraz walorów artystycznych, trzeba tu wymienić popularną pracę belgijskiego jezuita Antoine’a Sucqueta *Via vitae aeternae* (Antverpae 1620)<sup>26</sup>. Książkę ozdabiają 32 ryciny przedstawiające sceny biblijne wykonane przez niderlandzkiego miedziorytnika Boëtiusa à Bolsverta, będące sugestywnym uzupełnieniem tekstu. Teodorowicz zbierał też prace hiszpańskiego dominikanina Ludwika z Grenady (1504-1588), bardzo popularnego oratora. Jedną z nich, *Vita Christi*, wydana w Kolonii w 1591 roku, była medytacją na temat życia Jezusa Chrystusa, ozdobioną drzeworytami scen biblijnych<sup>27</sup>. Kolejna, która doczekała się wielu wydań i tłumaczeń na różne języki, to *La guide des pecheurs, composée en espagnol par le R.P. Louis de Grenade, de l'ordre de S. Dominique* (Paris 1738)<sup>28</sup>, w polskim przekładzie znana jako *Przewodnik grzesznych ludzi*. W roku 1850 należała do hrabiny Marii z Trembińskich Tytusowej Borkowskiej. Dwutomowe *Conciones de tempore et sanctis*

<sup>20</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVI.8695.

<sup>21</sup> ЛННБУ: ф. 9, сн. 3079/7, к. 26. Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVI.O.8585.

<sup>22</sup> ЛННБУ: ф. 9, сн. 3079/4, к. 128; *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: polonica wieku XVI*, oprac. M. Bohonos, Wrocław 1965, s. 305. Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVI.4085.

<sup>23</sup> ЛННБУ: ф. 9, сн. 3079/1, к. 30; ЛННБУ: ф. 9, сн. 3079/9, к. 110-111.

<sup>24</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVI.O.8867.

<sup>25</sup> ЛННБУ: ф. 9, сн. 3079/3, к. 30.

<sup>26</sup> ЛННБУ: ф. 9, сн. 3079/8, к. 101. Obecnie w ЛННБУ: sygn. II CT 96583.

<sup>27</sup> ЛННБУ: ф. 9, сн. 3079/4, к. 173. Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVI.O.8142.

<sup>28</sup> Obecnie w ЛННБУ: sygn. II CP 105110.

(Antverpae 1611)<sup>29</sup> pochodziły z biblioteki klasztoru karmelitów bosych we Lwowie, rozproszonej po kasacie klasztoru w 1781 roku<sup>30</sup>. W tematykę duchowości wpisuje się również *De excellentia coelestium spirituum; Imprimis de Angeli custodis ministerio, liber* (Parisiis 1631) autorstwa Juana Luisa de la Cerda. Książka była własnością biblioteki klasztoru karmelitów bosych w Wiśniczu, o czym świadczą rękopiśmienna adnotacja oraz piękna oprawa z herbem fundatora klasztoru Stanisława Lubomirskiego, wojewody krakowskiego i ruskiego, znanego z licznych donacji pobożnych<sup>31</sup>.

Kilka starodruków reprezentowało szkołę duchowości ignacjańskiej. Ich autorami byli: hiszpański jezuita Luis de la Palma (1560-1641), nawiązujący do ćwiczeń duchowych św. Ignacego z Loyoli (*Praxis et brevis declaratio viae spiritualis, prout eam nos docuit S.P.N. Ignatius, Monachii 1643*)<sup>32</sup>, i jego konfrater z Monachium, Jeremias Drexel (1581-1638) (*Gymnasium patientiae, Coloniae 1634*). Kartę tytułową drugiej z wymienionych prac zdobi miedzioryt przedstawiający personifikacje cnót męstwa i cierpliwości. Zachował się w niej ekslibris z 1732 roku kanonika Johanna Adolfa Josepha Carla Freusberga z Rütthen<sup>33</sup>. Duchowość benedyktyńską przybliżało między innymi dzieło Anselma Fischera (*Vita interna cum Deo, seu doctrina ascetica, quomodo religiosus debeat sibi & mundo mori, ut uni vivat Deo, Augsburg 1708*)<sup>34</sup>. Ponadto uwagę zwracają trzy publikacje o treści ascetycznej francuskiego duchownego Jana Baptiste Elie Avrillona (1652-1729), między innymi *Traité de l'amour de Dieu a l'égard des hommes et de l'amour du prochain* (Paris 1744)<sup>35</sup>, oraz również francuskiego karmelity i misjonarza (pracującego wśród Ormian w Isfahanie), Filipa od Trójcy Świętej (Esprit Julien, 1603-1671). Tematykę duchowości reprezentowały także polonica: w katalogu widnieją tytuły publikacji dominikanina Mikołaja z Mościsk (1559-1632), jezuita Mikołaja Łęczyckiego (1574-1653) i karmelity Mikołaja Opackiego (1593-1627)<sup>36</sup>.

Warto zwrócić uwagę także na wydawnictwa poświęcone życiu Chrystusa, Marii i świętych, między innymi monumentalne, dziewięciotomowe *Traité de la croix de nostre seigneur Jesus-Christ ou explication du mystere de la passion de*

<sup>29</sup> Obecnie w ЛННБУ: sygn. I CT 101482/1-2.

<sup>30</sup> B. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce: klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979, s. 186.

<sup>31</sup> J. Długosz, *Biblioteka klasztoru karmelitów bosych w Wiśniczu (1630-1649)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 13, 1966, s. 91-169.

<sup>32</sup> ЛННБУ: ф. 9, сп. 3079/6, k. 214.

<sup>33</sup> *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: polonica wieku XVII*, 2, oprac. B. Górńska, W. Tyszkowski, Wrocław 1992, s. 44. Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVII.7260.

<sup>34</sup> ЛННБУ: ф. 9, сп. 3079/4, k. 58.

<sup>35</sup> ЛННБУ: ф. 9, сп. 3079/1, k. 19-21.

<sup>36</sup> ЛННБУ: ф. 9, сп. 3079/4, k. 122; ф. 9, сп. 3079/6, k. 62, 129; ф. 9, сп. 3079/5, k. 160.



*N. S. Jesus-Christ* (Paris 1733), pióra francuskiego duchownego Jacquesa Josepha Dugueta (1649-1733), które należało do księdza Krechowieckiego, o czym świadczy jego pieczęć<sup>37</sup>, oraz tłumaczony na wiele języków żywot Matki Bożej autorstwa hiszpańskiej franciszkanki Marii z Agredy (María Fernández Coronel y Arana, 1602-1665) – *Miasto święte niedościgłymi tajemnicami ubłogosławione*, wydane w Kaliszu w 1731 roku nakładem drukarni Towarzystwa Jezusowego (bardziej znane pod tytułem *Mistyczne miasto Boże*)<sup>38</sup>.

Poczesne miejsce w bibliotece Teodorowicza zajmowały dzieła z zakresu kaznodziejstwa autorów krajowych i zagranicznych, a wśród nich komentarze francuskiego arcybiskupa z przełomu XIII i XIV wieku Petrusa de Palude (*Sermones sive enarrationes in Evangelia et epistolas quadragesimales, qui Thesaurus Novus vulgo vocantur*, Antverpiae 1572)<sup>39</sup>, dwutomowe *Postylle katholiczney o świętych* (Kraków 1584) Jakuba Wujka, ozdobione drzeworytami o tematyce biblijnej<sup>40</sup>, a także trzynomowe *Na niedziele całego roku kazania* (Lwów 1784) autorstwa Andrzeja Filipeckiego (1729-1792)<sup>41</sup>.

Na uwagę zasługuje jeszcze jeden autor, którego kilka prac znalazło się w omawianej bibliotece – francuski teolog i intelektualista Pierre Nicole (1625-1695), jeden z czołowych przedstawicieli jansenizmu, niedoszły duchowny, bardzo płodny pisarz. Teodorowicz posiadał między innymi kilka tomów jego *Essais de morale: contenus en divers traitéz sur plusieurs devoirs importants* (Paris 1703)<sup>42</sup> – cieszących się popularnością rozważań o moralności chrześcijańskiej.

Spośród ksiąg liturgicznych ciekawy jest zwłaszcza *Canon Missae ad usum episcoporum ac praelatorum solemniter vel private celebrantium* (Venetiis 1735), wydany w typografii Balleoniana z ilustracjami Isabelli Piccini<sup>43</sup>. Trzy starodruki dotyczyły prawa kanonicznego, w tym kilkutomowe opracowanie włoskiego kanonisty z przełomu XVII i XVIII wieku Francisca Antonia Begnudelliego Bassa pt. *Bibliotheca iuris canonico-civilis practica* (Coloniae 1747)<sup>44</sup>.

Pozostałe dziedziny wiedzy reprezentowane były znacznie skromniej. Na uwagę zasługuje dwutomowy zbiór pism Arystotelesa z komentarzami, wydany w Lyonie (Lugdunum) w 1563 roku (*Aristotelis Stagiritae opera*)<sup>45</sup>. Spora liczba znaków własnościowych umożliwia odtworzenie historii tej książki. Idąc chronologicznie, pierwszym właścicielem był Stanisław Ostrowski, dzięki

<sup>37</sup> Obecnie w ЛННБУ: sygn. 101936/1-9.

<sup>38</sup> ЛННБУ: ф. 9, цп. 3079/5, к. 61. Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.56209.

<sup>39</sup> ЛННБУ: ф. 9, цп. 3079/6, к. 297. Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVI.9475.

<sup>40</sup> ЛННБУ: ф. 9, цп. 3079/9, к. 109.

<sup>41</sup> Teodorowicz posiadał trzy woluminy z wydanych czterech. Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.6124.

<sup>42</sup> Obecnie w ЛННБУ: sygn. I 93533/1; sygn. 91752/1-6; sygn. I CT 109405/2-4.

<sup>43</sup> ЛННБУ: ф. 9, цп. 3079/3, к. 89.

<sup>44</sup> ЛННБУ: ф. 9, цп. 3079/2, к. 197.

<sup>45</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVI.F.13734.

któremu została bogato oprawiona, ozdobiona tłoczonym herbem Nieczuja, opatrzona inicjałami właściciela i datą 1576. Był to zapewne Stanisław Zdzeszek Ostrowski (ok. 1550-1596), opat cysterski w Przemęcie (Wielkopolska), teolog i polemista antyariański<sup>46</sup>. Po nim książka należała do Jana Gawła (Gallusa) Chraplewskiego (1555-1610 lub 1622), doktora medycyny i filozofii, związanego najpierw z Poznaniem (między innymi lekarza kapituły poznańskiej), a następnie nadwornego medyka króla Zygmunta III<sup>47</sup>; w XVII wieku – do Jonasza Smidela (Jonasa Schmidela) z Poznania, sukiennika, rajcy i subdelegata wójtowskiego, elektora króla Władysława IV Wazy. W XIX wieku starodruk zasilił zbiory Pawła Lisienieckiego, sędziego w Galicji, zmarłego w 1890 roku<sup>48</sup>, a następnie zapewne jego krewnego, A. Lisienieckiego (1902). W kolejnych latach właścicielem książki został ormiański hierarcha.

Wspomnieć warto jeszcze jedno, dość nietypowe, wydawnictwo poświęcone płci pięknej francuskiego intelektualisty Antoine'a Léonarda Thomasa: *Essai sur le caractère, les moeurs et l'esprit des femmes dans les différents siècles* (Vienne 1773)<sup>49</sup>.

## Starodruki ormiańskie

Najciekawszą i szczególnie cenną częścią kolekcji były druki w języku ormiańskim, w polskich księgozbiorach występujące rzadko. Książki ormiańskie trafiały na ziemie polskie różnymi drogami. Przywozili je duchowni, utrzymujący kontakty z ośrodkami kultury ormiańskiej w różnych częściach świata, kupcy, którzy poza różnego rodzaju towarami orientalnymi handlowali także książkami, oraz wędrowni księgarze, którzy swój asortyment rozkładali na dziedzińcach przykościelnych, szukając nabywców wśród wiernych. Najczęściej kupowano księgi liturgiczne, modlitewniki, psalterze, śpiewniki, brewiarze, dzieła teologiczne i wydawnictwa służące formacji religijnej<sup>50</sup>.

Każdy z 17 zachowanych do dzisiaj starodruków ormiańskich ze zbiorów Teodorowicza jest aktualnie przechowywany w oddziale starych druków wrocławskiego Ossolineum, gdzie trafił w 1945 roku. Z całą pewnością to jedynie fragment przedwojennej kolekcji. Świadczy o tym referat Tadeusza Mańkow-

---

<sup>46</sup> H. E. Wyczawski, *Ostrowski Zdzeszek Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, 24, Wrocław 1979, s. 573-574.

<sup>47</sup> H. Barycz, *Chraplewski (Chraplewski) Gawel*, w: *Polski słownik biograficzny*, 3, Kraków 1937, s. 435-436.

<sup>48</sup> *Zmarli*, „Kurier Lwowski”, 1890, 315, s. 4. Lisieniecki był w 1872 roku obrany w Rudkach do Sejmu Krajowego galicyjskiego, ale jego wybór został unieważniony na rzecz Bazylego Jędrzejewskiego.

<sup>49</sup> Obecnie w ЛННБУ: sygn. I CT 85178.

<sup>50</sup> R. Iszchanian, *Książka ormiańska w latach 1512-1920*, tłum. A. Pisowicz, Wrocław 1994, s. 27.

skiego z 1940 roku, który druki ormiańskie zgromadzone w Lwowskiej Filii Biblioteki Akademii Nauk USSR oszacował na 123. Prawdopodobnie uwzględnił w tej liczbie nie tylko starodruki, ale także publikacje dziewiętnastowieczne, przy czym zaznaczył, że w przeważającej większości były one własnością arcybiskupa Teodorowicza i ormiańskiej kapituły katedralnej. Z nich 38 bogato ilustrowanych uznał za szczególnie cenne i wartościowe w badaniach nad książką ormiańską<sup>51</sup>. Tylko niektóre tytuły, o których wspomina Mańkowski, udało się obecnie odnaleźć w zbiorach Ossolineum. Co zatem stało się z pozostałymi? Nie udało się ich odnaleźć w Bibliotece im. Stefanyka we Lwowie, stąd wniosek, że albo zaginęły po 1940 roku, albo zasiliły zbiory innych instytucji.

Dwa z przechowywanych we Wrocławiu starodruków wydane zostały w XVII wieku, dwa na przełomie XVII i XVIII, pozostałe w XVIII. Tytułu i roku wydania jednej pozycji nie udało się ustalić z uwagi na zachowanie jedynie jej fragmentów, bez karty tytułowej. Dominuje w nich tematyka teologiczna (12), inne dotyczą filozofii, retoryki i leksykografii. Wśród typografii najliczniej reprezentowana jest Wenecja (9 druków), potem Konstantynopol (6) i wreszcie Rzym (1). Najstarszy druk to *Պարզաբանութիւն Սաղմոսացն Դարթի* [Objaśnienie do natchnionych przez Ducha św. Psalmów]<sup>52</sup>, wydany w 1687 roku przez wenecką drukarnię Nahapeta Gulnasara Agulecego. Zawiera psalmy w wersji grabarowej wraz z komentarzem w języku nowoormiańskim autorstwa Howannesa Holowa (Kostandnupolsecego). Wydawcom przyświecał cel dotarcia do odbiorców nierozumiejących grabaru, stąd – jak tłumaczył Holow we wstępie – utwory opatrzone komentarzem w języku, którym posługiwali się na co dzień. Było to podejście nowatorskie, bo dopiero w XIX wieku na szerszą skalę publikowano utwory literackie w języku nowoormiańskim. Książka była imponująca także pod względem objętości, liczyła 840 stron zadrukowanych dwukolumnowym tekstem. Zamieszczono w niej miedziorytowy portret Nahapeta Agulecego, przedstawiający go w stroju orientalnym, w turbanie, z gałązką oliwną w rękę i różą – znakiem jego drukarni – nad głową, a ponadto 16 miedziorytów obrazujących sceny biblijne<sup>53</sup>.

Kolejna oficyna wenecka, zasłużona w drukowaniu książek ormiańskich, należała do Włocha Antonia Bortoliego. Teodorowicz posiadał siedem dzieł tam wydanych. Są to: *Հարք Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի* [Żywot św. Grzegorza

<sup>51</sup> ЛННБУ: оп. 1, спр. 26, Т. Маньковський, *Львівські вірменські стародруки*, s. 23-24.

<sup>52</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVII.13056.

<sup>53</sup> ЛННБУ: оп. 1, спр. 26, Т. Маньковський, *Львівські вірменські стародруки*, s. 25, 31; R. Iszchanian, *Książka ormiańska*, s. 68-72; Ն. Ա. Ոսկանյան, Բ. Ա. Կորկոտյան, Ա. Մ. Սալալյան [N. A. Woskanian, K. A. Korkotian, A. M. Sawalian], *Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին* [Książka ormiańska w latach 1512-1800], Երևան [Erywań] 1988, s. 104-106; A. Pisowicz, *Książka ormiańska*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kultu-ralnego”, 2003, 32/33, s. 26.

Oświeciciela], 1749<sup>54</sup>, Matewosa Eudokacego, bogato zdobiony motywami dekoracyjnymi (inicjałami, postaciami aniołów, elementami florystycznymi i zoomorficznymi)<sup>55</sup>; *Ստղծասարան* [Psałterz], 1771<sup>56</sup>, z miedziorytami przedstawiającymi sceny biblijne (między innymi króla Dawida grającego na harfie), inicjałami i drzeworytowymi winiętami o motywach roślinnych i zoomorficznych, współoprawny z kalendarzem (*Տօմար*) Mechitara z Sebasty (Sebastacego), wydanym tamże i w tym samym roku<sup>57</sup>; *Ճարտասանութիւն* [Retoryka], 1713, Chaczatura Erzrumecego Arakeliana<sup>58</sup>; *Հասկառօտութիւն աստուածաբանութեան* [Kompendium teologii], 1715, Alberta Wielkiego<sup>59</sup>, opracione w jednym woluminie z *Լուծմունք դժուարիմացից, եւ ստարակուսանաց բանից Արպէրտիւն* [Rozwiązanie trudnych do zrozumienia pojęć i wątpliwości wokół słów Alberta], 1716, autorstwa Mechitara z Sebastii<sup>60</sup>, oraz *Պատմագիրք հոգևոց հաւատացեալ ննջեցեալոց* [Historia duchowa wierzących dusz zmarłych], 1724, w przekładzie Howannesa Tokatego<sup>61</sup>.

Z druków jeszcze jednego weneccjanina, Stefana Orlando, w zbiorach Teodorowicza zachowały się dwa tomy (2 i 3) z czterech wydanych *Փիլիսոփայուն* [թիւն] *ըստ անըստերիւր, եւ անսայթար/ Վ[ար]դ[ա]յ[ետ]ու[թ]ե[ան]* - *ս[ը]բ[ը]ն[ն]ն թովմայի Փիլիսոփայութիւն ըստ անըստերիւր, եւ անսայթար վի պուն - ս թոյն թովմայի* [Filozofia według niewzruszonych i najbezpieczniejszych dogmatów świętego Tomasza], 1750. Było to dzieło siedemnastowiecznego filozofa i teologa dominikańskiego Antoine'a Goudina (*Philosophia juxta inconcussa tutissimaque divi Thomae dogmata*) w tłumaczeniu mechitarsy z Wenecji, Wrtanesa Askeriana (Konstandnupolsecego)<sup>62</sup>.

Pod koniec XVII stulecia Ormianie katolicy w Konstantynopolu założyli tajną drukarnię pod patronatem św. Eczmiadzyna i św. Sarkisa. Jako miejsce wydania oficyna ta podawała Amsterdam, Livorno, Marsylię lub Konstantynopol. Współpracował z nią Mechitar z Sebasty<sup>63</sup>. W latach 1700-1701 ukazały się jej nakładem dwa dzieła: *Հասկառօտ մեկնութիւն երգոյ երգոցն Սողոմոնի* [Krótka interpretacja pieśni Salomona] Chaczatura Erzrumecego Arakeliana<sup>64</sup> oraz *Մեկնութիւն*

<sup>54</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39402.

<sup>55</sup> Ե. Ա. Ոսկանյան, Զ. Ա. Կորկոտյան, Ա Մ. Սավայյան [N. A. Woskanian, K. A. Korkotian, A. M. Sawalian], *Հայ գիրքը* [Książka ormiańska], s. 393-394.

<sup>56</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39409.

<sup>57</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39410.

<sup>58</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39401.

<sup>59</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39408.

<sup>60</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39408.

<sup>61</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39413.

<sup>62</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39407/2-3.

<sup>63</sup> R. Iszchanian, *Książka ormiańska*, s. 91.

<sup>64</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39405; brak nazwy typografii, miejsce druku prawdopodobne.

յայտնութեան [Komentarz do Objawienia św. Jana Ewangelisty] w tłumaczeniu archimandryty Petrosa Tyflisecego<sup>65</sup>, które w kolekcji Teodorowicza oprawiono w jeden wolumin. W Konstantynopolu w 1740 roku wydrukowany został przez Astwacadura Kostandnupolsecego *Տօ՛ւացոյց* [Kalendarz świąt]<sup>66</sup>. Do omawianego zbioru trafił po jednym z poprzedników Teodorowicza na arcybiskupstwie lwowskim, Samuelu Cyrylu Stefanowiczu (1755-1758), co potwierdza wpis własnościowy. Z dorobku pisarskiego Ormian polskich w księgozbiornie Teodorowicza wymienić można tylko słownik łacińsko-ormiański autorstwa biskupa Deodata Nersesowicza (*Dictionarium latino-armenum / Բառգիրք լատինահայ*)<sup>67</sup>, wydany w 1695 roku w oficynie Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w Rzymie<sup>68</sup>. Zachowane znaki własnościowe pozwalają stwierdzić, że książka należała do księdza Stefana Stefanowicza Roszki (1670-1739), a następnie weszła w skład biblioteki arcybiskupów ormiańskich we Lwowie.

Na uwagę zasługują również dwa brewiarze (Ժամագիրք) z 1772 roku, wydane w oficynie Stepanosa Petrosjana w Konstantynopolu. Zawierają liczne ilustracje drzeworytowe i miedziorytowe, przedstawiające wydarzenia ze Starego i Nowego Testamentu, oraz dekorację ornamentalną. Jeden z egzemplarzy<sup>69</sup> należał do arcybiskupa Samuela Cyryla Stefanowicza, drugi<sup>70</sup> – do Manuga Zadurowicza, o czym świadczy zachowana dedykacja. Ostatnią pozycją w kolekcji jest praca Հայկի լսարան [Zwierciadło przykładów], wydana w 1702 roku bez podania miejsca druku i drukarni<sup>71</sup>. Jest to przekład na język ormiański dzieła niezwykle popularnego w Europie od średniowiecza, dokonany z tłumaczenia polskiego (*Wielkie zwierciadło przykładów, więcéy niżli z osmiudziesiąt pisarzów, pobożności, nauką y starowiecznością przezacnych, także z rozmaitych historyj y traktatów kościelnych wyjęté*) przez Stefana Wartanowicza zwanego Lehacym (zm. 1689), pochodzącego ze Lwowa uczonego i dostojnika kościelnego w Eczmiadzynie.

## Konkluzja

Arcybiskup Józef Teodorowicz zgromadził ciekawą kolekcję starych druków, wśród których nie brakowało rzadkich na ziemiach polskich cymeliów, złasz-

<sup>65</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39406.

<sup>66</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39411.

<sup>67</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVII.10282.

<sup>68</sup> S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 243; J. Reychnan, E. Tryjarski, *Z leksykografii Ormian polskich XVII i XVIII w.*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1961, 4, s. 473-474; Ն. Ա. Ոսկանյան, Բ. Ա. Կորկոտյան, Ա. Մ. Սալվայան [N. A. Woskanian, K. A. Korkotian, A. M. Sawalian], *Հայ գիրքը* [Książka ormiańska], s. 115-116.

<sup>69</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39403.

<sup>70</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39404.

<sup>71</sup> Obecnie w B. Ossol.: sygn. XVIII.39513.

cza wydrukowanych z wielkim kunsztem i bogato ilustrowanych egzemplarzy w języku ormiańskim. Podobnie jak cała jego biblioteka, zbiór ukierunkowany był na tematykę teologiczną. Stanowił warsztat pracy literackiej i kaznodziejskiej oraz służył formacji duchowej i działalności duszpasterskiej swego właściciela. Opracowany przed drugą wojną światową katalog zachował się fragmentarycznie, dlatego nie jest możliwe oszacowanie wielkości kolekcji, która zapewne liczyła kilkaset dzieł. Z opracowania Tadeusza Mańkowskiego wynika, że starodruków ormiańskich mogło w niej być znacznie więcej, choć nie ma pewności, które pozycje z omówionych przez badacza pochodziły z biblioteki Teodorowicza. Nowe informacje przynieść mogą dalsze kwerendy w różnych bibliotekach, zwłaszcza ukraińskich, co nie jest łatwe z uwagi na nieprowadzenie przez nie katalogów proveniencyjnych. Historia i pełna zawartość omawianej księżnicy wymagają jeszcze badań, zwłaszcza odnośnie do wydawnictw z XIX i XX wieku, których arcybiskup posiadał kilkanaście tysięcy woluminów.

## Bibliografia

### Źródła rękopiśmienne

- [Centralnyj] Центральний державний історичний архів України, Львів: ф. 475, оп. 1, сп. 52, F. Sedlaczek, *Ogólne wytyczne do organizacji biblioteki Księdza Arcybiskupa Teodorowicza*, Lwów 14 lipca 1937
- [Lwowska] Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника: оп. 1, спр. 26, Т. Маньковський, *Львівські вірменські стародруки*, w: *Бібліотека м. Львова в XVI-XVII ст.*, Львів 1940, mps; ф. 9, сп. 3079/1-3079/9, Katalog biblioteki arcybiskupa Józefa Teodorowicza

### Źródła drukowane

- Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays baltes: 1939-1945*, 1, 1939-1941, red. P. Blet et al., Città del Vaticano 1967

### Prasa

- Kronika*, „Gazeta Lwowska”, 1898, 102
- Muzeum Narodowe w Raperswylu*, „Kurier Lwowski”, 1895, 240, s. 6
- Zmarli*, „Kurier Lwowski”, 1890, 315, s. 4

### Opracowania

- Barącz S., *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856
- Barycz H., *Chrapłowski (Chraplewski) Gawel*, w: *Polski słownik biograficzny*, 3, Kraków 1937, s. 435-436
- Bibliografia prac Tadeusza Mańkowskiego*, oprac. Z. Sowiński, „Biuletyn Historii Sztuki”, 18, 1956, s. 520-526
- [Daszkewycz J.] Дашкевич Я., *Армянское книгопечатание на Украине в XVII веке, w: Вірмени в Україні дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*, Львів 2012, s. 1107-1121

- [Daszkewycz J.] Дашкевич Я., *Вірмени в Україні дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*, Львів 2012
- [Daszkewycz J.] Дашкевич Я., *Вірменське друкарство на Україні (До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні)*, w: *Вірмени в Україні дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*, Львів 2012, s. 1122-1124
- [Daszkewycz J.] Дашкевич Я., *Первый армянский книгопечатник на Украине Ованнес Карматанянц*, w: *Вірмени в Україні дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*, Львів 2012, s. 1125-1137
- Długosz J., *Biblioteka klasztoru karmelitów bosych w Wiśniczu (1630-1649)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 13, 1966, s. 91-169, <https://doi.org/10.31743/abmk.6525>
- [Harkaweć O.] Гаркавець О., *Загадкові українські вірмени, котрі говорили, писали та молилися кипчацькою мовою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку книжку (Джерелознавчо-історіографічний аспект питання)*, w: *До джерел: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, 2, red. I. Гирич, Київ-Львів 2004, s. 75-95
- Iszchanian R., *Książka ormiańska w latach 1512-1920*, tłum. A. Pisowicz, Wrocław 1994
- Jaworski F., *Lwowskie znaki biblioteczne*, Lwów 1907
- Jaworski F., *Lwowskie znaki biblioteczne (uzupełnienia)*, Lwów 1908
- Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*, oprac. K. Roszko, J. Braun, Warszawa 1958
- Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: polonica wieku XVI*, oprac. M. Bohonos, Wrocław 1965
- Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: polonica wieku XVII*, 2, oprac. B. Górńska, W. Tyszkowski, Wrocław 1992
- [Katalog] *Каталог палеотипов из фондов Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника АН УССР*, red. P. C. Харабодот, P. M. Биганский, Киев 1986
- Krzyżowski T., *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego we współczesnych zbiorach lwowskich archiwów, bibliotek i muzeów*, „Lehahayer” 3, 2015, s. 95-114
- Lechicki C., *Kościół ormiański w Polsce. (Zarys historyczny)*, Lwów 1928
- [Lwiwska] *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів, 1, 1939-1945. Збірник документів і матеріалів*, red. Г. Сварник, Львів 2010
- Matwijów M., *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945-1948*, Wrocław 1996
- Pajączkowski F., *Zakład Narodowy im. Ossolińskich w ostatnim dwudziestoleciu (1928-1948)*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 3, 1948, s. 1-61
- Paszkievicz U., *Catalogus catalogorum*, 1, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, Warszawa 2015
- Pisowicz A., *Książka ormiańska*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2003, 32/33, s. 23-28
- Reychman J., Tryjarski E., *Z leksykografii Ormian polskich XVII i XVIII w.*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1961, 4, s. 473-478
- Różycki E., *Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku*, Wrocław 1994

- Różycki E., *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI-XVII wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, 44, 2000, s. 217-245
- Różycki E., *Stan i zadania badań nad dziejami księgozbiorów mieszczan lwowskich XVI-XVII w.*, „Roczniki Biblioteczne”, 23, 1979, 2, s. 1-23
- Różycki E., *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI-XVII w.)*, „Roczniki Biblioteczne”, 22, 1978, 1-2, s. 1-10
- Różycki E., *W kręgu zainteresowań czytelniczych Ormian lwowskich. Szkic do dziejów księgozbiorów XVI-XX w.*, w: *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa*, 2, red. H. W. Żaliński, K. Karolczak, Kraków 1998, s. 339-352
- Różycki E., *Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku. Studia nad introligatorstwem i handlem książką*, Katowice 1991
- Szocki J., *Księgozbiory domowe w Galicji Wschodniej (1772-1918)*, Kraków 2001
- Wanat B., *Zakon karmelitów bosych w Polsce: klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979
- Weise C., *Spuren der armenischen Gemeinde in Lemberg*, w: *Das Lemberger Evangelium: eine wiederentdeckte Armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts*, red. G. Prinzing, A. Schmidt, Wiesbaden 1997, s. 143-169
- [Woskanian N. A., Korkotian K. A., Sawalian A. M.] Ոսկանյան Ն. Ա., Կորկոտյան Կ. Ա., Սաւալիան Ա. Մ., *Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին* [Książka ormiańska w latach 1512-1800], Երևան [Erywań] 1988
- Wyczawski H. E., *Ostrowski Zdziezdek Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, 24, Wrocław 1979, s. 573-574

**Tomasz Krzyżowski, *Antique books from the collection of Archbishop Józef Teodorowicz: A minor Contribution to the research of bibliophilism in the environment of the Polish Armenians***

**Abstract:** Armenian Archbishop Józef Teodorowicz (1864-1938) had a collection of antique books, comprising at least 145 titles in a few languages: Latin, Polish, German, and French. Armenian antique books, published with great artistry in Venice and Constantinople, were especially interesting among these works. It was determined that over 80 percent of collection concerned different branches of theology. The rest, i.e. 20 percent, included works of philosophy, ethics, canon law, rhetoric, literature, and linguistics. During the Second World War, after the capture of Lwów by Soviet troops, the collection was partially destroyed and dispersed. In August 1940, preserved fragments were included into the collections belonging to the Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian Socialistic Soviet Republic (Lviv Branch). Today, the preserved fragments of the collection from the library of Archbishop Teodorowicz are kept in two institutions: the Division of Antique Books of the Wasyl Stefanyk National Scientific Library in Lviv and the Unit of Antique Books of the Ossoliński National Institute in Wrocław.

**Keywords:** antique books, libraries, Józef Teodorowicz, Armenian culture, Lwów (Lviv)



**Տոմաշ Կշիժովսկի, Արքեպիսկոպոս Յուզեֆ Թեոդորովիչի հավաքածուն համալրող հնատիպ գրքերը. Ներդրում լեհահայ համայնքի մատենասիրության ուսումնասիրության մեջ**

**Համառոտագիր.** Հայ արքեպիսկոպոս Յուզեֆ Թեոդորովիչը (1864-1938) հավաքել է հնատիպ գրքերի մեծ հավաքածու՝ թվով ավելի քան 145 վերնագիր բազմաթիվ լեզուներով՝ լատիներեն, լեհերեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն: Նրանում աչքի են ընկնում Վենետիկում և Կոստանդնուպոլսում մեծ վարպետությամբ հրատարակված հայկական հին տպագրությունները: Վերլուծության ընթացքում բացահայտվեց, որ ժողովածուի ավելի քան 80%-ը վերաբերում էր աստվածաբանության տարբեր ճյուղերին: Մնացած 20%-ը կազմում էին փիլիսոփայության, էթիկայի, կանոնական իրավունքի, հռետորաբանության, գրականության և լեզվաբանության ոլորտի աշխատությունները: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ խորհրդային բանակի կողմից Լվովը գրավումից հետո, հավաքածուն ենթարկվեց մասնակի ոչնչամանն ու ցրմանը: 1940 թվականի օգոստոսին պահպանված հատվածները ներառվեցին Ուկրաինայի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի գրադարանի Լվովի մասնաճյուղի հավաքածուների մեջ: Ներկայումս Թեոդորովիչի գրադարանի հնատիպ գրքերի հավաքածուի պահպանված մասը պահվում է երկու հաստատություններում՝ Լվովի Վասիլ Ստեֆանիկի անվան ազգային գիտական գրադարանի հնատիպ մատյանների բաժնում, ինչպես նաև Վրոցլավում Օտոլինսկիների անվան ազգային գրադարանի Հնատիպ գրքերի բաժնում:

**Բանալի բառեր.** Հնատիպ գրքեր, գրադարաններ, Յուզեֆ Թեոդորովիչ, հայկական մշակույթ, Լվով





Strona tytułowa *Homiliae Sacrae* św. Piotra Chryzologa (Bononiae 1643), Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyla Stefanyka we Lwowie, Oddział Starych Druków, sygn. II CT 104346

VIGESIMÆ IMAGINIS  
ANNOTATIO.

Quantum gaudium habet qui virtutem sequitur! hoc saltem tetra-  
hat ad eam N.

**V**niuersus A mundus non valet explorare in-  
tonum, quod variorum B desideriorum flatibus  
exagitantur corrigitur à virtute abducitur, fluitat C. va-  
tiorum succubat: numerum ut è sacro D lacu patet, ad  
quos periculosè & ambigiosè E viâ decessit: sola F sp-  
perbia, luxuria, auaritia se allecliam in G bellum  
deformant, & in H inferni barathrum detrahunt. et  
ce I regnum Deitatis te cill, quid frustra abibi qua-  
rit? in maxima K gaudia virtutis quæcor certe re-  
plet, qua L. R. X. uerius alyq. Sancti, etiam in hac vi-  
ta deglissent. Hausta certe ex Deo honorum sunt  
gaudia ex M corde exundant, abudè, seruant: ex pecu-  
ti autem lacu hausta N perflunt ac dilaban-  
tur.

CAPVT





Skórzana oprawa dzieła Ludwika z Grenady pt. *Conciones De Tempore Et Sanctis* (Antverpae 1611), Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyla Stefanyka we Lwowie, Oddział Starych Druków, sygn. I CT 101482/1-2





Skórzana oprawa dzieła Arystotelesa *Aristotelis Stagiritae Opera* (Lugdunum 1563) z tłoczonym herbem Nieczuja i inicjałami Stanisława Ostrowskiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. XVI.F.13734





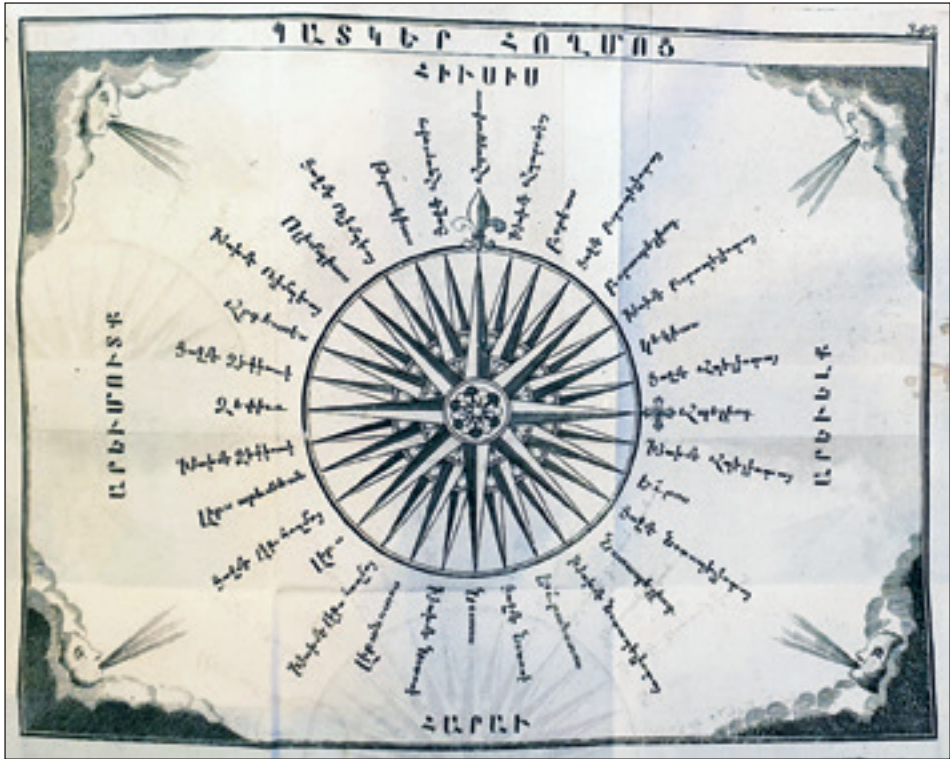


Wizja Sądu Ostatecznego, miedzioryt z książki: Յովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցի [Johannes Kostandnupolsecy], Պարզաբանութիւն Սաղմոսացն Դայթի [Objaśnienie do natchnionych przez Ducha Świętego Psalmów], Վենետիկ [Wenecja] 1687, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. XVII 13056

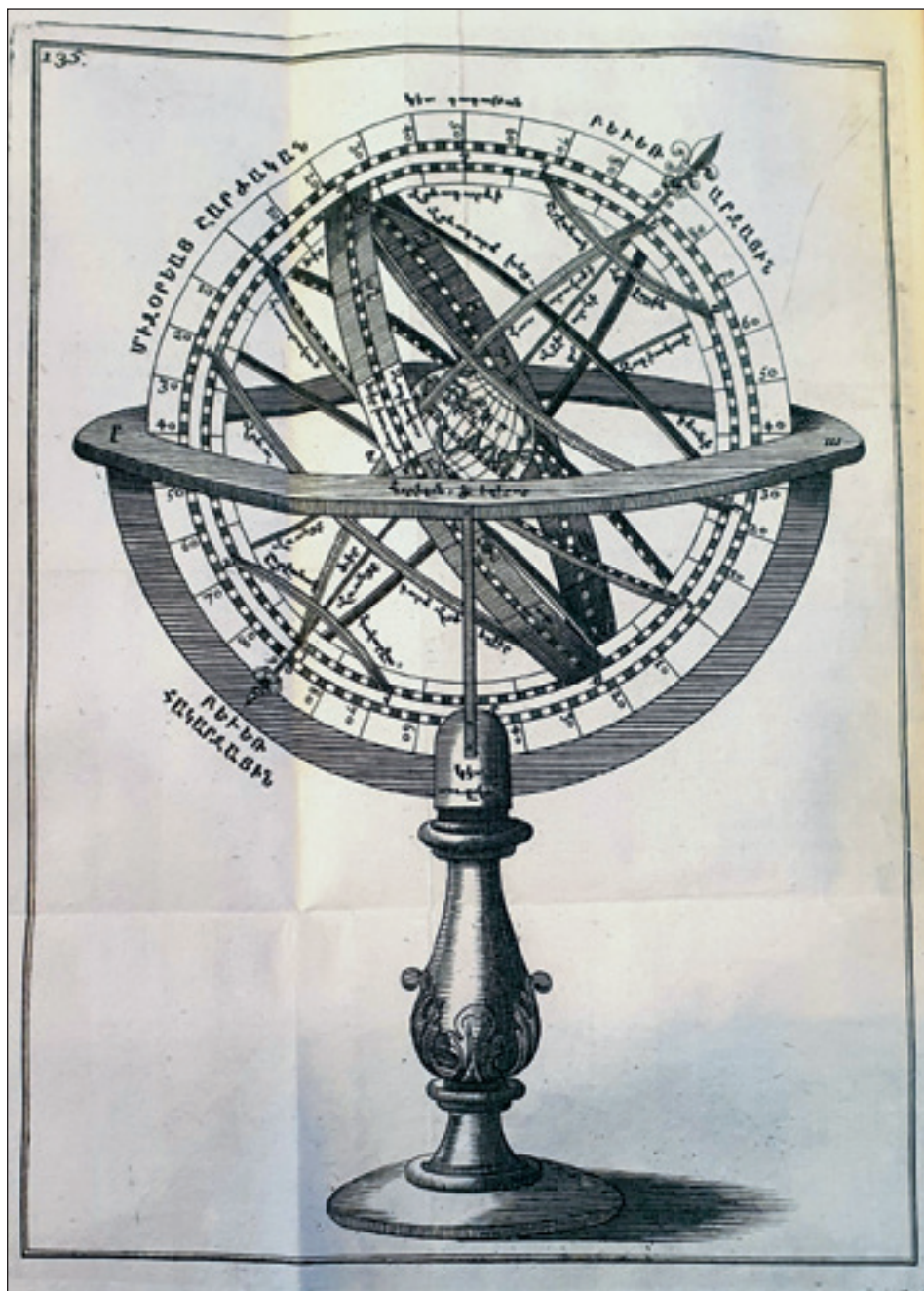


Miedzioryt przedstawiający króla Dawida grającego na harfie z: *Uspimnuuulá* [Psalterz], Վկննտիկ [Wenecja] 1771, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. XVIII 39409





Rycina przedstawiająca nazwy wiatrów z: Անոնն Կովին [Anton Kowdin], *Փիլիսոփայություն* [Filozofia], Վենետիկ [Wenecja] 1750, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. XVIII 39407/3



Rycina przedstawiająca globus z: Անտոն Կովին [Anton Kowdin], *Փիլիսոփայություն* [Filozofia], Վենետիկ [Wenecja] 1750, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. XVIII 39407/3

0.35

# DICTIONARIUM LATINO-ARMENVM

Super Sacram Scripturam, & libros Divini Officii  
Ecclesie Armenae, compositum per

## D. N. E. T.

Ըստ գիրք Լատինացւոց և Հայոց Ե զեբրայ, և Հատու ածաշուկն  
և ժամակաբ գուճԵ գրոց Հայոց Ե կեղեցւոյն,  
շարադրէալ 'ե

ա. ն. ե. ր.



ROMAE, Typis Sacræ Congr. de Propag. Fide:  
M. D. C. X. C. V.

*Superiorum Permissis.*

*Ex Libris Steph. Stephanovici Deo - Staniff*

Strona tytułowa dzieła pt. *Dictionarium Latino-Armenum* Deodata Nersesowicza, Roma 1695, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. XVII 10282



Miedziorytowe i drzeworytowe ilustracje z: *Сѣмь часовъ каноническихъ* [Brewiarz], Ununuńńm. uoju [Konstantynopol] 1772, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. XVIII 39403



Ճաււագիրք [Brewiarz], Կոստանդնուպոլիս [Konstantynopol] 1772. Иллюстрация. Заклад Народowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. XVIII 39403.